

КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ВІЙНИ. УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

THE CULTURAL DIMENSION OF WAR. UKRAINIAN CONTEXT

Ілько Л.М.,

*аспірант кафедри політології і державного управління
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»*

В статті було описано загальну проблематику дослідження культури під час війни. В загальних рисах описано її взаємозв'язок з політикою, та наведено загальні аргументи на підтримку позиції дослідження культури з політологічної точки зору. Означено потенційні напрями дослідження культури з позицій її як об'єкту та як суб'єкту. Зазначено вагомість ролі культури в суспільному та політичному житті. Підкреслено вагомість культури під час війни, як одного з основоположних факторів збереження, ствердження власної ідентичності та боротьби нації перед обличчям загрози.

Досліджено різні шляхи трактування культури в залежності від аксіології науковців та їхніх наукових секторів. Описано абстрактну сутність культури як явища. Показано, що популяризація самого слова природньо призводить до численної кількості деривативів, які хоч і мають між собою спільні риси, проте часто вказують на різні аспекти предметів, явищ та процесів. Базуючись на прагматичному підході запропоновано визначення культури з точки зору її більш практичної вимірної суті та складових елементів культурного життя суспільства.

Окреслено військовий контекст використання культури як засобу війни, а також впливу на культуру як на об'єкт військових дій. Аргументовано, що вплив на культуру має політичний та системний характер. Досліджено та описано фактичні негативні наслідки збройної агресії проти України з точки зору окреслених елементів культури, таких як творців, засобів поширення та самих споживачів культурних продуктів.

Закладено концептуальну основу для подальшого авторського наукового дослідження даної проблематики, зокрема поглибленої таксономії культури та комплексного впливу військових дій на культурну сферу життя суспільства та країни.

Ключові слова: Культура, політика, культурна політика, культурна спадщина, мистецтво, війна, військові дії.

The article describes the general issues of studying culture during wartime. In general terms, its relationship with politics is described, and general arguments are given in support of the position of studying culture from a political science point of view. Potential directions of studying culture from the positions of it as an object and as a subject are indicated. The importance of the role of culture in social and political life is noted. The importance of culture during wartime is emphasized, as one of the founding factors of preservation, affirmation of one's own identity and the struggle of the nation in the face of threat.

Different ways of interpreting culture are investigated depending on the axiology of scientists and their scientific sectors. The abstract essence of culture as a phenomenon is described. It is shown that the popularization of the word itself naturally leads to a large number of derivatives, which, although they have common features, often indicate different aspects of objects, phenomena and processes. Based on a pragmatic approach, a definition of culture is proposed from the point of view of its more practical, measurable essence and the constituent elements of the cultural life of society.

The military context of the use of culture as a means of war is outlined, as well as the impact on culture as an object of military actions. It is argued that the impact on culture is political and systemic in nature. The actual negative consequences of armed aggression against Ukraine are investigated and described from the point of view of the outlined elements of culture, such as creators, means of distribution and consumers of cultural products themselves.

The conceptual basis is laid for further authorial scientific research of this issue, in particular, an in-depth taxonomy of culture and the complex impact of military actions on the cultural sphere of life of society and the country.

Key words: Culture, politics, cultural policy, cultural heritage, art, war, military actions.

Постановка проблеми. Культура будучи спільним надбанням певної групи людей, яку пов'язує спільний побут, історія, взаємозв'язки та інші характерні ознаки для спільноти, слугує загальним відображенням своїх носіїв. Так само, враховуючи системний взаємозв'язок, вона може і формувати поведінкові патерни та уявлення людей. Культура та політика в цьому аспекті є подібними, оскільки передбачають існування певного узгодження щодо речей, явищ та процесів в уявленні людей, одночасно і впливаючи на уявлення нових членів суспільства.

У військовий час культура часто стає тим прихистком та основою для пошуку спільності та

ствердження власної ідентичності і згуртованості перед обличчям загрози. Видатний військовий теоретик Карл фон Клаузевіц вважав, що війна є продовженням політики лише за допомогою інших засобів. Продовжуючи його думку, можна аргументовано припускати, що культура також є продовженням політики. Можна стверджувати, що політика і культура взаємопроникні та перебувають у стані то суб'єктному, то об'єктному між собою. Відповідно, цілком доцільно припускати, що культура є одним з бажаних об'єктів впливу для політики. Це найбільш очевидно помітно під час воєнних дій, коли наміри та дії певного полі-

тичного режиму наочно видимі за їх впливом на культуру та наслідками для неї.

Культурний вимір життя часто залишається другорядним для багатьох суспільств, проте він миттєво набирає актуальності у випадку загрози. Під час війни, культурна сфера стає одним з засобів збереження та боротьби. Війна пронизує кожну сферу життя суспільства. Культура не є винятком, навпаки, вона навіть може слугувати лакмусовим папірцем. Вона є настільки буденною, що часто досить важко визначити її суть та сенси. Концептуалізація та осмислення культури, особливо її сутності в умовах війни є вагомим шляхом для її розвитку та підтримки, як одного з наріжних каменів життя суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці дослідження присвячували праці багато науковців. Зокрема над питанням концептуалізації «культури» працювали Чуприна Ю. та Сторі Д. Питанням культури в контексті війни, а саме досліджували значення культури та форми культури в контексті війни Чуприна, Ю., Шевель, І., Єрмоленко, А., Бистрицький, Є., Бучма, О., Вінтонів, Ю., Возняк, Т., Рябчук, М., Зимовець, Р., Кулик, О. Юридичний та інституційний вимір збереження культурної спадщини були описані в працях Мельничко, Н., Тарангул, Л., Чернікова, І., Дрогомирицька, Л.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сама проблематика дослідження є досить актуальною і вже пророблена велика праця науковцями та публічними діячами щодо впровадження її в науковий дискурс. Проте, на нашу думку, дослідження переважно фокусувались на якомусь конкретному аспекті проблеми. Ця стаття є спробою задати загальну концептуальну рамку для подальшого дослідження культури як виміру війни. Охарактеризовані в загальних рисах культурні передумови військових дій. Зачеплене питання об'єктної та суб'єктної ролі культури. Запропоноване прагматичне визначення терміну культури з точки зору подальшого аналізу негативного впливу війни на її елементи. Закладено теоретичну основу для подальших наукових розвідок в даній проблематиці.

Формування цілей статті.

Мета статті – концептуалізувати сутність та загальні елементи культури як об'єкту військових дій, та дослідити на які її аспекти та вияви може чинитися вплив.

Дана мета зумовлює постановку таких завдань:

- Дослідити різноманітне наповнення терміну «культура» та концептуалізувати його у спільному вимірі;
- Охарактеризувати сучасний вимір культури в контексті російсько-української війни;
- Описати негативний практичний вимір впливу на українську культуру в контексті війни.

Виклад основного матеріалу. Можна стверджувати, що при розвитку суспільств, а відповідно і кількості членів суспільства, створювалися певні правила та патерни поведінки, які уможлилювали збалансоване проживання населення. Таким чином утворювалися суспільні інститути, які регулювали співіснування різних членів соціуму задля забезпечення процвітання та виживання спільноти. В цьому контексті культура постає як суспільне надбання, яке характерне для людей, які проживають в одному часі, на одній території, та які пов'язані між собою соціальними, економічними та іншими типами стосунків.

Приналежність до певної групи людей, хоч і не позбавляє людей ідентичності, проте часто зумовлює певні поведінкові модифікації, які опісля існують як набір явних і неявних правил співжиття. Ці модифікації можуть торкатися стилю одягу, мови, обрядовості, поведінкових патернів, ролей та іншого. Тобто більшості речей, які уможливають відносно мирне співіснування людей між собою, і формують їхню ідентичність як спільноти.

З плином часу, кількість членів спільноти збільшується, як і кількість інших спільнот та їх розмірів, і на певному моменті актуалізується потреба в колективній ідентичності. Можна припускати, що на моменті, коли у певному суспільстві зароджується потреба і відповідний намір щодо економічної, культурної, соціальної та відповідно політичної ідентифікації, починається процес переходу від народу до нації. Тобто групи людей, які осмислюють свою ідентичність та позиціонуються себе як спільність з подібними ознаками на протигагу іншим подібним групам. Культура в цьому випадку являється тим аспектом існування, який торкається символів, правил, патернів та інших елементів спільноти, який взаємопов'язує її членів.

Саме ж визначення терміну «культура», на нашу думку, може бути проблематичним. Саме це слово є поширеним і загалом торкається питань моралі, етики та естетики, проте його загально-вживаність розмиває його кордони і множить контексти його використання за рахунок похідних від нього слів та сенсів. Так, наприклад, виникає низка словосполучень для різних контекстів: на позначення вихованої поведінки (e.g. «культурна людина», «культурна спільнота»), на позначення вишуканості як ознаки (e.g. «культурне місце»), на позначення існування системи певного набору правил та процедур в суміжних сферах (e.g. «корпоративна культура», «екологічна культура», «культура війни»), тощо.

Для прикладу, найбільш актуальним крайнім контекстом справедливо вважати війну Російської Федерації з Україною. Наталія Кривда у своєму есе описує культуру війни українців – тобто стиль введення війни з боку української армії

проти ворога. Вона зазначає, що це місійний стиль ведення війни. Децентралізація, горизонтальність, самоорганізація та персональна відповідальність є основними характеристиками такого стилю. Вона стверджує, що для українців це є сталою традицією, практикою культури, поведінки та політики, підґрунтям до яких є національне самосвідомлення та зростання самоідентифікації. [1, ст.126-130] Вичерпна таксономія способів використання терміну «культура» не є метою даної статті. Менше з тим, на нашу думку, вагомим є проаналізувати найбільш поширені визначення і концептуалізувати термін у спосіб, що дозволить реалізувати мету даної статті.

Варто також зазначити, що в межах статті не буде поглиблено диференціацію культуру на такі типи як масова, популярна, контркультура та інші. Ця вагома класифікація потребує окремого комплексного дослідження, яке може мати місце як подальша наукова розвідка у даному напрямку. Більше уваги буде приділено визначенню культури як феномену та його практичним вимірним виявам.

Культуру можна трактувати з різних точок зору. З антропологічної точки зору культура не обмежується набором матеріальних речей та засобів діяльності спільноти. Вона описує й спосіб життя людей та стандарти соціальної поведінки. З соціологічної точки зору культуру можна розглядати як певну підсистему, що регулює співіснування та соціальну взаємодію між індивідами та групами, що складають суспільство. Культурологічний підхід фокусується ж на культурі як на семіотичній системі, тобто наявності різноманітних знаків, символів та шляхів їхньої інтерпретації у суспільстві. [2, с. 60]

В свою чергу, Джон Сторі у своїй книзі «Теорія культури та масова культура» зазначав, що загалом може бути три напрямки трактування терміну «культура». По-перше, культуру можна осмислювати з точки зору процесу інтелектуального, духовного та естетичного розвитку; в цьому випадку оцінюючи культуру посилалися на вагомих філософів, митців та поетів. По-друге, слово «культура» може вказувати на конкретний стиль поведінки та життя групи людей чи епохи. Тобто говорити не лише про інтелектуалів та творців, а і враховувати загальний рівень освіти, традиції, інші поширені практики в межах суспільства. У третьому сенсі слово «культура» використовується для означення наслідків інтелектуальної, зокрема творчої діяльності. В «цьому» випадку мова йде про такі речі як опера, балет, белетристика, поезія, образотворче мистецтво, тощо. Тобто це речі, які створюють значення, або ж сприяють його створенню. В розрізі часу, це те, що формує собою культурну спадщину певної спільноти. [3, ст. 14-15]

З точки зору практичного виміру на культуру доцільно зосереджуватись більше на другому та третьому трактуванні. Інакше кажучи, аналізувати поведінкові патерни та практики серед людей, а також враховувати результати творчої діяльності, тобто в цьому випадку культурні продукти, такі як книги, вистави, образотворче мистецтво, тощо. Перше трактування культури, будучи процесом розвитку, вимагає глибинного широкого дослідження, оскільки його ознаки часто не лежать на поверхні, і є важковимірними в теперішньому часі. Менше з тим, на нашу думку, також варто враховувати як фактор, творців культурного продукту, оскільки від них безпосередньо залежить кількість, якість та певною мірою подальше поширення творів.

Враховуючи вищезазначене, пропонується наступне насичення терміну «культура». *Культура* – це набір практик серед певної групи людей, що засновується на створенні символічних продуктів та їх подальшому поширенні та споживанні. Тобто, в цьому розумінні для того, щоб культура мала місце мають бути поєднанні самі творці культурних продуктів, способи та процеси поширення цих продуктів (медіуми) і відповідна публіка для їх споживання. Вагомим є наголос на символізмі, а саме на тій частині продукту чи процесу, який виходить поза межі суто утилітарної функції. Саме символічна частина культурних продуктів є основою для ідентифікації групи людей. Достатня кількість подібних символів створюють мережу зрозумілих в межах спільноти сенсів – одиниць культурної інформації, які і стають основою для згуртованості та спільності у суспільстві.

Сучасна російсько-українська війна розпочата Росією у 2014 році безперечно привнесла значні зміни в українське суспільство, особливо сильно ці зміни загострилися та вплинули на країну у 2022 році, коли війна набула повномасштабного характеру. Необхідним є зазначити про нові категорії, які виникли внаслідок військових дій. Одні з перших осмислених змін з точки зору культури було впровадження в обіг таких концепцій як «культура війни» (зазначено вище) та «воєнна культура». Воєнну культуру доцільно розділяти на три категорії: матеріальну (об'єкти, які створюються та використовуються для воєнних дій), організаційну (способи соціальної організації населення для ведення війни), та нематеріальну (система ідей, переконань, явлень та цінностей через які сприймається війна). [2, с. 63] Проте вплив війни на культуру не варто розглядати лише з точки зору формування суміжних категорій в місцях їх пересічення. Також доцільно розглядати загальні зміни, що торкнулися впливу війни на вже наявне культурне життя, з його сенсами, поведінковими практиками та культурними акторами.

Доволі складно і ймовірно було б певною редукацією проводити пряму лінію причини та зв'язку між культурою Російської Федерації і розпочатою війною проти України. Менше з тим даний зв'язок точно існує і ігнорувати його було б певним нехтуванням. Доцільно припускати, що самі налаштування на війну та виправдання воєнних дій можуть бути закладені в культурі в тому чи іншому її прояві. Анатолій Єрмоленко під час третього круглого столу журналу «Філософська думка» «Війна. Культура. Політика» зазначає:

«... не тільки наймані пропагандисти, не тільки діячі культури, точніше, культурної попси, і не тільки представники науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, а й «великая русская культура» загалом на передньому краї ідеологічної боротьби, її завжди використовують у виправданні російської експансії, вона і сьогодні використовується як засіб легітимації російської агресії проти України.» [4, с. 8]

Він також говорить, що в самій російській культурі існують налаштування на війну. Російська культура здебільшого має антикапіталістичне, антимодерне та антизахідне спрямування. Росія як країна перебуває у стані постійної модернізації, як незавершений проєкт модерну, з відповідною неспроможністю створювати модерні соціальні та політичні інституції. Наслідком цього є наявність лише технологічної модернізації, яка закладає основу для ресентименту, який в свою чергу породжує зверхність, пихатість, образу та агресивне ставлення до інших народів та культур. Широке розповсюдження цифрових технологій створює підстави для пропаганди, місінформації та маніпулювання свідомістю, що утворює хибну та перекручену ідеологію буття, що виправдовує та потурає агресії. [4, ст. 7-9]

Країна-агресор від початку військових дій ще у 2014 році на захоплених територіях намагається пригнічувати культурні вияви та здобутки України. Натомість вона прагне нав'язувати свої символи, значення та традиції, одночасно агресивно асимілюючи та апропріюючи наявні на власний манер. Одним із проявів культури як виміру війни є нищення української культури, зокрема культурної спадщини, пам'яток, музеїв, архівів, викрадення культурних цінностей, вбивство українських митців.

В умовах війни, а особливо починаючи з 2022 року, конфлікт на рівні культури набув гострої та виразної форми. Набули чималої актуальності збереження та утвердження національної української ідентичності, як основи для протиставлення пострадянській та проросійській домінантній орієнтації нав'язаної Російською Федерацією. Під час війни значно активізувалися всі актори культурного життя країни. Їхні зусилля направлені на поширення рівня обізнаності серед

населення про українську культуру, мову, історію, руйнацію нав'язаних стереотипів та ствердження національної культурної ідентичності. [5] Культура є тим чинником, який може об'єднувати суспільство довкола спільної мети та зміцнювати згуртованість. Вона забезпечує зняття соціальної напруги та зростання довіри серед людей. Активне культурне життя сприяє загальному благополуччю та створює підґрунтя для відновлення, зокрема економічного та соціального. [6, ст. 45-46]

Формування національної ідентичності базується на приналежності до певної спільноти за рахунок спільної культури, історії, цінностей та світоглядних орієнтирів. Історико-культурна спадщина це той пласт, що супроводжує весь процес формування ідентичності та політичного відновлення нації. Саме ж ставлення до спадщини, її захист, поширення та популяризація є певним маркером зрілості суспільства і впливає загалом на імідж країни на міжнародному рівні. [7, ст. 149-150] Особливої ваги. збереження української культурної спадщини набуває в умовах війни.

Наталія Мельниченко досліджуючи питання культурної спадщини зазначає, що сторонам збройного конфлікту не дозволяється наносити збитки об'єктам культурної цінності ні зумисно, ні випадково. Так само не дозволено використання таких цінностей у військових цілях. Самі ж напади на такі цінності це напади на ідентичність, пам'ять, історію та гідність нації. Продовжуючи її думку ми можемо стверджувати, що впродовж військових дій Росія наносила і продовжує наносити численні збитки культурній спадщині Україні. Системний характер цих збитків вказує на те, що однією з цілей та/або засобів війни є саме знищення культурної ідентичності та українськості як такої. Відповідно культура та її елементи стають цілеспрямованими об'єктами військових дій. [8, ст. 80-81]

Станом на 25 лютого 2025 року за інформацією Міністерства культури та стратегічних комунікацій загальна чисельність пошкоджених пам'яток культурної спадщини в Україні складає 1390 об'єктів. З них національного значення – 136, місцевого – 1164, щойно виявлених – 90. [9]

Найбільших втрат і збитків культурна інфраструктура зазнала у областях, де проходили чи проходять безпосередні військові дії. Згідно з даними наданою обласних та Київської міської військовими адміністраціями пошкоджень зазнали пам'ятки культури у 18 областях та Києві, зокрема: у Харківській області – 325, Херсонській – 269, Донецькій – 164, Одеській – 158, Київській області та м. Києві – 98, Чернігівській – 65, Запорізькій – 63, Львівській – 60, Дніпропетровській – 49, Миколаївській – 47, Сумській – 33, Луганській – 32, Хмельницькій – 10,

Полтавській – 6, Вінницькій та Житомирській – по 4, Кіровоградській – 2, Черкаській – 1. Водночас, збитків зазнали 2205 об'єктів культурної інфраструктури. З них 409 – знищені (18,7 %).

У таблиці 1 наведено зведену інформацію за пошкодженнями типів об'єктів.

Також за даними міністерства в період з 25 лютого 2022 року по 18 березня 2025 внаслідок повномасштабної російської агресії було вбито 185 митців та представників сектору культури. [10] Головне управління розвідки в свою чергу презентувало базу даних про культурні цінності вкрадені

Таблиця 1

Список пошкоджених пам'яток культури станом на 24 лютого 2025 року

Тип об'єкту	Кількість пошкоджених об'єктів
Клубні заклади	1064
Бібліотеки	790
Зклади мистецької освіти	168
Музеї та галереї	121
Театри, кінотеатри та філармонії	41
Парки, зоопарки	9
Заповідники	8
Цирки	4
Всього	2205

Росією під назвою «Викрадена спадщина». Наразі база даних містить інформацію про 996 об'єктів культурної спадщини, викрадених російськими окупантами, та 260 фізичних та 45 юридичних осіб причетних до злочинів. [11]

Очевидним є негативний вплив війни на творців культурного продукту та на засоби та форми поширення культурних сенсів. Яка ж ситуація з точки зору публіки, яка споживає культурний продукт? Останні два роки існує позитивна тенденція до збільшення зацікавленості в українському продукті, зокрема стосовно відвідувань музеїв, театрів та подій наживо. Проте варто зазначити, що потенційними причинами до збільшення попиту може бути і відсутність альтернатив на ринку, а також відсутність довшої мобільності населення. Загалом з огляду на демографічну ситуацію, за якої за різними оцінками територію України покинуло від 8 до 10 мільйонів осіб, загальний стан залишається не вельми позитивним. Проте цей конкретний аспект потребує більш ретельного багатофакторного аналізу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, враховуючи інтенсивність наукового дискурсу проблематика опису культури як виміру війни є актуальною. Культура одночасно є і фактором впливу, тобто виконує функцію суб'єкта суспільних відносин, і фактором, на який чиниться

вплив – функцію об'єкта. В умовах військових дій особливо помітними стають ці аспекти.

Саме значення терміну «культура» є доволі широким, та використовується у різних значеннях в залежності від аксіології авторів та тематики дослідження. В межах статті було запропоноване концептуальне насичення терміну задля реалізації мети дослідження. Культура – це набір практик серед певної групи людей, що засновується на створенні символічних продуктів та їх подальшому поширенні та споживанні. Цей підхід до трактування зосереджується на визначенні категорій учасників культурного ринку та системі взаємозв'язків в межах культурного середовища спільноти.

В статті було висвітлено культурні передумови військової агресії РФ, а також описано прямий негативний вплив на українську культуру, як наслідок збройної агресії. Подальші розвідки у цьому напрямку дослідження можуть стосуватися висвітлення позитивних реакцій української держави та громадянського суспільства, таких як: законотворча діяльність в сфері культури, розвитку культурно-мистецького ринку, актуалізація публічного та наукового дискурсу збереження, розвитку та поширення культурних цінностей України, розвитку культурної дипломатії, тощо. Також подальші наукові розвідки можуть торкатися детально таксономії категорій та типів культури, а також їхніх вимірів та виявів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кривда, Наталія. Війна і українська культура: місійність та мережевість в структурі горизонтальних зв'язків. *Filosofska Dumka*, 2022, 2022.3: 125-131.
2. Чуприна, Юлія. Інтеграція явища «воєнна культура» у межах культури соціуму. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 2021, 39: 59-64.
3. Сторі, Джон. Теорія культури ті масова культура. "Acta" publishers, 2005.

4. Bystrytsky, Yevhen. Війна. Культура. Політика: Круглий стіл «Філософської думки». *Filosofska Dumka*, 2023, 3: 7–48.
5. Шевель, Інна. Культурний конфлікт під час війни: соціокультурний дискурс українського опору. *Питання культурології*, 2024, 44: 43-53.
6. Войтенко, О. А.; Цьвока, Д. Р.; Шульц, С. Л. Культура як фактор безпеки України в умовах війни. Інновінг сучасних трендів в менеджменті безпеки: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції Львів: ЛДУ БЖД, 26 травня 2023. – 350 с.: 45-46.
7. Тарангул, Л. М., Чернікова, І. В., & Дрогомирецька, Л. Р. (2024). Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. *Культурологічний альманах*, (1), 147–159.
8. Мельниченко Н. О. Захист культурних цінностей під час війни: український вимір. *Право України*. 2024. № 1. С. 79-87.
9. “За 3 роки повномасштабного вторгнення агресор зруйнував та пошкодив 1390 пам’яток культурної спадщини і 2205 об’єктів культурної інфраструктури” (*Міністерство культури та інформаційної політики України*, 24.02.2025 URL: <https://mcsc.gov.ua/news/za-3-roky-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-agresor-zrujnuvav-ta-poshkodyv-1390-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-i-2205-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury/> (дата звернення 25.03.2025))
10. “Митці та працівники сфери культури, яких вбила росія під час повномасштабного вторгнення (2022–2025 роки)” (*Міністерство культури та інформаційної політики України*, URL: <https://mcsc.gov.ua/rozstrilyane-pokolinnya/novyny/> (дата звернення 25.03.2025))
11. Викрадена Спадщина Викрадені та знищені агресором українські твори мистецтва, архіви та культурні цінності. *Викрадена спадщина*. URL: <https://war-sanctions.gur.gov.ua/stolen> (дата звернення: 30.03.2025)